

LITERATÚRA, JAZYK A REFERENCIA

JEAN-PIERRE COMETTI, Centre Européen pour l'Etude de l'Argumentation, Bruxelles

Aj on sa naučí... Ani my sme nevedeli, že sme na svete... Aj existovať sa človek učí.

Italo Calvino

Don Quijote je prvým moderným dielom, pretože ukazuje, ako sa krutý rozum totožnosťí a rozdielov stavia proti nekonečnu znakov a podobností; pretože tu jazyk pretŕha svoju starú spriaznenosť s vecami, aby vstúpil do stavu osamelej suverenity, odkiaľ sa vo svojom strohom bytí vráti až ako literatúra...

Tieto úvahy Michela Foucaulta sú z diela, ktoré významne prispelo k všeobecnej popularite jeho autora ([1], 62); sú súčasťou vývinového procesu, ale aj duchovného stavu, vďaka ktorému sa francúzska filozofia rozlúčila s referenciou, ktorej dôsledky, najprv nepatrné, sa ukázali byť trvalými. V priestore, ktorý vo svojej dobe otvoril štrukturalizmus za cenu, ktorá sa považovala za autentickú revolúciu, sa rozvinul široký prúd, ktorý živil mnohé diskusie; to, že netrvali dlho, nemôže zakryť existenciu významných a vplyvných smerov.

To, čo sa vtedy pokladalo za jar myslenia, možno chápať ako obrat, vďaka ktorému si francúzska filozofia, ako správne poznamenáva Thomas Pavel vo svojej najnovšej práci [2], vystavila vysvedčenie o svojej modernosti. V istom zmysle bolo treba, aby tento obrat bol lingvistický, a takým aj skutočne bol, avšak nie v takom význame, aký tento výraz nadobudol v angloamerickej filozofii¹, ale skôr voľbou svojich paradigiem, najmä jednomyselne uznanou dôležitosťou modelu, ktorý saussurovská lingvistika, ako je známe, premenila na východisko i najvyššiu referenciu. Autori ako Foucault, Lévi-Strauss, Lacan alebo Barthes, ak máme spomenúť iba ich, našli vtedy v saussurovskom videní jazyka, hoci každý iným spôsobom, nevyhnutný nástroj obnovy, ktorá ešte skôr, než sa uplatnila pri odstraňovaní predsudkov starej kritiky alebo pover, vlastných filozofiám vedomia a subjektu, obsahovala v sebe v podstate princíp *zrušenia skutočnosti*². Ako na to poukazuje Colin Falck, dostatočnou podmienkou na to bol samotný princíp arbitrárnosti znaku, spojený s relačnou povahou významu: "Z myš-

¹ Pozri napr. ([3], 3). "Lingvistická filozofia" je tu definovaná ako "konceptcia, podľa ktorej filozofické problémy sú problémy, ktoré možno rozriešiť (alebo odstrániť) buď reformou jazyka, alebo vrcholným poznaním jazyka, ktorý používame".

² Výraz je od Roberta Musila v ([4], I, 84).

lienky, že slová nemajú svoj význam z doslovnej zhody s prvkami skutočnosti, sa jednoducho vyvodil záver, že niet dôvodu pripisovať jazyku spojenie s akoukoľvek dimenziou alebo mimojazykovou prítomnosťou" [5].

Textová ilúzia. S týmto zvláštnym variantom lúčenia sa s referenciou súvisí práve aj myšlienka uzavretosti jazyka do seba samého, ktorá spolu s popieraním subjektu smeruje k prezentovaniu významu ako mimojazykového, imanentného fenoménu, ktorého bezprostredným pokračovaním sú také pojmy, ako *text* alebo *reč*, *prehovor* (discours) v zaužívanej a prevládajúcej terminológii. Vo viacerých podobných ohľadoch štrukturalizmus nadviazal na rozličné tendencie, ktoré mu však pridali dvojnásobné zafarbenie, na tendencie spojené s témami, ktoré boli *dodatočne*, *následne* spopularizované: smrť subjektu, téma súčasne nietszscheovská i viedenská, autonómia textu s akcentami, ktoré završujú pripomínajú Mallarmého alebo Blanchota, ale tiež všeobecnejšie rétorika zrodu a smrti, ktorej príbuznosť s filozofiami zániku je niekedy pozoruhodná³.

Na tejto ceste strojcovia štrukturalizmu často spájali túžbu po pozitívite s akýmisi temným základom, pri ktorom by nebolo zaťažko ukázať, že má pevné korene u najrozhodnejších odporcov vedeckej racionality alebo osobitne pozitivizmu. Takéto rozhodné artikulovanie vedeckej orientácie s paradoxne príťažlivými účinkami rétoriky zániku alebo záhadnosti nepatrilo k tým najmenším originalitám hnutia, ktorého radikalizmus do istej miery zodpovedal zmätku, aký šíril medzi duchmi tej doby⁴.

V skutočnosti, ako si to dnes možno ľahšie uvedomujeme, lingvistický obrat francúzskej filozofie sa podobá veľkému odbočeniu. Miesto toho, aby sa štrukturalizmus na francúzsky spôsob pridal k širokému prúdu filozofie, ktorý na druhom brehu orientoval svoje záujmy na ambicióznú analýzu jazyka a na to, čo z toho filozofia mohla vyťažiť pre seba, zmocnil sa kvázi výlučného vzoru, najčastejšie používaného bez väčšej opatrnosti a bez predbežnej kritickej reflexie⁵. Dokonca v ňom možno spozorovať, čo je naozaj čudný fakt, prejav nepriateľstva voči metafyzike, ktorý zdieľa s väčšinou prúdov, ktoré vyšli z neopozitivizmu; možno však pochybovať o tom, že ilúzie, ktorým tento vzťah k metafyzike ustupuje, mu poskytujú aj reálne prostriedky⁶. Avšak táto črta ho vôbec nevedie k tomu, aby zdieľal napr.

³ Pripomeňme si napríklad Spenglera. K tomuto pozri [6]. Thomas Pavel oprávnenne podčiarkuje naratívny význam, ktorý na seba berú kategórie úpadku a zániku ([2], 18 an). Je celkom prekvapujúce vidieť funkciu, ktorú spĺňajú naratívne spôsoby expozície u "štrukturalistických" autorov. U takého filozofa ako Foucault ide o fakt, pri ktorom iste možno hovoriť o odozve, dokonca úspechu, s ktorým sa jeho tézy stretli v verejnosti.

⁴ Hoci len tým, že umožnila vznik *dvojakej rétoriky*, jednej naratívnej, druhej technickej a pozitivistickej - v základe založenej na istých privilegovaných slovách; obe sú určené na to, aby sa vzájomne podopierali.

⁵ Thomas Pavel pri tejto príležitosti spomína "nedostatok detailného záujmu o doktrínu preskúšané Saussurom" ([2], 38). V tomto sa približuje pozícii Manfreda Franka v ([7], 151).

⁶ Bez zachádzania do podrobností si dovoľíme pripomenúť všeobecné používanie *modelov*, o ktorých sa tvrdí, že sú validné (alebo aplikovateľné) i na symbolické javy veľmi rozmanitej povahy - len si v tejto súvislosti spomeňme na módnú vlnu slova *langage* alebo tiež na implicitné prisudzovanie *ontologického významu* týmto modelom.

epistemológiu neopozitivismu alebo aby sa obrátil k autorom, ktorí – ako Wittgenstein – otvorili rozhodujúce cesty filozofii jazyka, ak už nie filozofii ako takej. S týmto stavom vecí je spojených viacero faktov. Je pravdepodobné, že prijímanie Heideggera nie je bez vzťahu k špecifickým podmienkam, ktoré možno predurčovali štrukturalizmus k tomu, aby sa pri svojom *obrate* zdržal krokov, ktoré urobila filozofia jazyka za iných okolností. Možno považovať za príznačné, že francúzski autori (napr. Duhem, Couturat, Poincaré), ktorých mená často citujú zakladatelia Viedenského krúžku, zohrávali vždy len veľmi okrajovú úlohu vzhľadom na prúdy, ktoré dominovali na francúzskej filozofickej scéne. Napokon nie je náhoda, že hnutie zrodené v Rakúsku – jediné, ktoré vtedy explicitne vyšlo s témou významu jazyka a analýzy jazyka vo vede a filozofii –, sa po krátkom pobyte vo Francúzsku presunulo do USA, kde boli oveľa lepšie podmienky na priaznivé prijatie. Otváranie sa germánskemu svetu sa dialo hlavne v prospech fenomenológie, Heideggera a Marxa, a to vzhľadom na inú deliacu čiaru, ktorú ostatne niektorí neváhali prekročiť.

Týchto zopár postrehov o určite zložitejšej histórii možno pripísať pravdu povediac, na účet toho, čo na prvý pohľad stavia proti sebe "analytickú" a "kontinentálnu" tradíciu. Ako sa však na to často upozorňovalo, zdanlivo najvýraznejšie rozdiely môžu maskovať aj príznačné afinity. Napr. Foucaultove alebo Derridove pozície nemajú absolútne žiadny vzťah k tézám rozvíjaným takými filozofmi, ako Goodman alebo Quine v Spojených štátoch. Hoci paradigmy vybrané z rozličných strán sú dosť často odlišné – a vychádzajú z inšpirácií, ktoré nie sú odlišné o nič menej –, význam úvah o jazyku v týchto rôznych prípadoch predsa len umožňuje nájsť aj isté podobnosti. Ale existuje bod, v ktorom sa analytický prúd vo svojich hlavných smerovaniach – ideálny jazyk alebo analýza obyčajného jazyka – od základu líši od orientácií, ktoré sa zrodili so štrukturalizmom alebo neoštrukturalizmom. Lebo – ako v tomto poslednom prípade – "objavenie" jazyka sa odrazilo najmä v prakticky exkluzívnom záujme o štúdie, ktoré prihliadali len na formálne pravidlá, a to až tak, že v nich videli podmienku zmyslu, významu; takto analytická filozofia jazyka vo všeobecnosti dokázala k svojim vlastným záujmom pridružiť aj *sémantické* hľadisko, ktoré našlo výraz hlavne v dôležitých diskusiách o štatúte referencie⁷. Svojím spôsobom svedčí o tom napokon aj samotné myslenie Wittgensteina, ktorého vplyv vôbec nie je zanedbateľný. Hintikka v štúdií venovanej rozvoju sémantiky a podobám opozície, ktoré sa v nej prejavili proti niektorým aspektom Fregeho myslenia, naznačuje, že by bolo pomýlené pripisovať wittgensteinovskej filozofii jazykových hier význam úplnej autonómie gramatiky ([9] i [10]). Je známe, že v prípade Wittgensteina sa Hintikka rád ukazuje ako málo ortodoxný. Prinajmenšom sa zdá, že sa prikláňa k Jacquesovi Bouveressovi, ktorý v knihe *La Force de la règle* veľmi správne podčiarkuje: "*V protiklade k tomu, čo sa často predpokladá, téza autonómie gramatiky vôbec neimplikuje to, čo Hottois nazýva 'odstránenie referenčného jazyka', a ešte menej myšlienku autorefe-*

⁷ Jedným z ich východiskových bodov, ako je známe, je štúdia, ktorú uverejnil Russell v r. 1905 pod názvom *On Referring*. K tomu pozri [8], ako aj [9].

rentnosti jazyka. Je síce pravda, že to, čo sa vo Filozofických skúmaníach prezentuje ako ‚štruktúra jazyka‘, sa v istom zmysle stalo, podľa Hackerovho výrazu, ‚jednoducho tieňom gramatiky‘. Ale niet nijakého dôvodu z toho vyvodzovať, že jazyk sa prestal vzťahovať na vonkajšiu skutočnosť alebo jednoducho že referenčná paradigma ustúpila do pozadia" ([11], 57).

Naopak, u štrukturalistických a neoštrukturalistických filozofov sme väčšinou boli svedkami sekundarizácie zmyslu, významu, čím posväcovali autonómiu a uzavretosť textu. Dvojitá paradigma *arbitrárnosti* a *diferencie* v saussurovskom zmysle týchto pojmov zohrala rozhodujúcu úlohu, i keď ich epistemologická opodstatnenosť bola pravdepodobne diskutabilná⁸. Ale je tiež možné, že v tomto procese netreba podceňovať vplyv zvláštnej kategórie predpokladu (présupposé), ktorej princíp nejasne privilegizuje jeden model fungovania jazyka, ktorého uskutočnenie predstavuje *literatúra*. V tom je predmet ilúzie, ktorú by sme mohli nazvať *textovou*, ilúzie, ktorá začína tým, že zbavuje literárne diela všetkého, čo by sa mohlo zďaleka či zblízka podobať nejakému zakoreneniu vo svete, v nejakej *životnej forme*, ale ktorá z nich vyháňa subjekt, len aby v nich videla výraz *štruktúr*, v ktorých už ich samotné vnútorné zákony poskytujú záruku zmysluplných, významových efektov. A práve tento model estetickéj proveniencie sa potom aplikuje na oblasť jazyka – alebo najrozličnejších symbolických fenoménov –, aby sa z nich odstránila referenčná dimenzia. Keď uvažujeme o veciach spod tohto zorného uhla, je celkom možné, že v myslení Foucaulta alebo Derridu ide o výraz skrytej podlžnosti voči dielu Blanchota, Batailla alebo Mallarmého. Umelecké dielo dáva skutočnosť do zátvoriek vďaka známej epoche⁹. *Podstatné*, teda *poetické slovo* je *esenciou jazyka*, ako to veľmi zreteľne naznačuje Blanchot: "V ňom svet ustupuje a ciele vymizli; v ňom svet mŕči; bytosti vo svojich starostiach, svojich zámeroch, svojej aktivite nie sú už nakoniec tým, kto hovorí" [13].

Nech by takéto videnie bolo akokoľvek lákavé, je predsa len jednostranné, a teda aj úplne arbitrárne. Od základu neuznáva fakt, že *každý* jazyk patrí tomu, čo Wittgenstein nazýval *životnou formou*, hoci i takéto účinky tu môžu nájsť svoje opodstatnenie. Na druhej strane, z hľadiska konzekventnej filozofie jazyka by mal byť postoj, ktorý zbavuje dielo každého referenčného významu, prinajmenšom podrobený skúmaniu, ktoré by sa neuspokojilo s obyčajnými vyhláseniami, i keď by boli akokoľvek vzletné a nápadité¹⁰. Inak sa totiž nevyhnutne vystavujeme omylu, pokiaľ ide o štatút zmyslu (významu) v literárnych "textoch", a čo je možno ešte závažnejšie, riskujeme, že v mene svätosvätej modernosti budeme propagovať veľmi pochybnú filo-

⁸ Pripomeňme opäť analýzy T.Pavela v *Le mirage linguistique*. Zdôrazňuje tam hlavne - a myslíme si, že veľmi objasňujúcim spôsobom - transpozíciu, ktorá spočíva v tom, že sa fonologickým javom dáva určujúca funkcia v analýze mýtov, napr.: "Prečo to rozhodnutie, podľa ktorého sa mýtické udalosti podobajú skôr fonémam - jednotkám zbaveným významu - ako slovám (námietka veľmi zavčasu vznesená Ricoeurom), ako syntagmám alebo ako vetám textu?" ([2], 48-49).

⁹ Pozri interpretáciu tohto javu, ktorú podáva vo viacerých svojich esejách Musil, ako i naše vlastné komentáre v [12].

¹⁰ Výber paradigiem - a najmä jazyka ako takého - nebol vo väčšine prípadov sprevádzaný skúmaním...

zofiu jazyka, a to tak pokiaľ ide o požiadavky filozofie ako takej, ako aj z hľadiska samotného jazyka.

Referencia a fikcia. Z rôznych prác (napríklad i z prác M. Goodmana) vyplýva, že vzťah, ktorý spája znak – vrátane jazykového znaku – s mimojazykovou skutočnosťou, sa môže chápať rozličnými spôsobmi (pozri [13], [14]). V postoji, ktorý obmedzuje jeho možnosti len na jeden typ vzťahu, možno vidieť jeden z vrcholných nedostatkov fregeovského pojmu *Bedeutung* [16]¹¹. Preto odstránenie referencie, v čom sa rozliční filozofi alebo istí kritici stavajú do roly preborníkov, hlavne vo veci literárnych faktov, svedčí skutočne o nevšednej unáhlenosti, ktorá určite škodí pochopeniu diel. Lebo pravdepodobne práve tým evokovaním záhadného *efektu skutočnosti*, ako to robí Roland Barthes, možno vysvetliť, prečo čitateľ románu pripisuje prečítanému hodnotu v podstate porovnateľnú – v momente, keď číta – s tým, čo tvorí súčasť jeho každodennej skúsenosti, ak nie skutočnej, tak aspoň možnej (pozri [17]). Problém nie je nový, to uznávame. Ale otázka je zložitá a určite by získala tým, keby sa k nej pristupovalo z rozličných uhlov, napr. z pohľadu dôslednej teórie referencie, ku ktorej by bolo treba pripojiť aj prieskum aktu čítania v jeho hermeneutických zložkách¹². Avšak príliš všeobecná a jednostranná koncepcia referencie nemôže na to postačovať. Lebo v prípade toho, čo raz nazývame textom, inokedy dielom-románom či čímkofvek, fiktívne zložky nemôžu byť oddelené od referenčných prvkov premenlivej hodnoty, s ktorými sú neoddeliteľne pospájané¹³. V tomto prípade, ako aj v mnohých iných bodoch štrukturalizmus nevyústil do filozofie jazyka, na čom si zavše budoval svoj kredit. Thomas Pavel v diele *Le Mirage linguistique* vidí v tom výraz modernizačného procesu, ktorý – na spôsob anticipácií, ktorých sa dopúšťa história – si nedokáže vypracovať prostriedky na realizáciu svojich ambícií. Akoby sa štrukturalizmus pustil do úlohy, pre ktorú však disponuje len starým náradím alebo narýchlo zhotovenými nástrojmi.

Tým, že štrukturalizmus podľahol mágii *textu*, rozpustil referenciu v substancii reifikovaného jazyka, prisúdiac mu uprázdnené miesto po subjekte – zbaveného napokon funkcií, ktoré dávajú zmysel, avšak bez akéhokoľvek prínosu pre skutočné pochopenie fikcie ako takej. Inak by bol štrukturalizmus zrejme dokázal pochopiť, že napr. fiktívna dimenzia rozprávania sa nerodí z jednoduchého zrušenia referencie, ale že literárne diela naopak predstavujú privilegované pole výskumu referenčných funkcií jazyka. Avšak, jednoduchšie povedané, štrukturalizmus sa zrejme stal obeťou falošnej

¹¹ Slovo *Bedeutung* sa často prekladá ako "référéncie" v súlade s anglickým prekladom. Claude Imbertová, ktorá to vysvetľuje na s.15 franc.prekladu, si zvolil "dénotation".

¹² Možno vo svetle toho, čo už navrhoval Dilthey, no v každom prípade sú zaujímavé podnety W. Isera v [18].

¹³ Toto hľadisko je aj Pavelovým hľadiskom: "Fikcionálny svet tak dobre mieša pravdivé a vymyslené, že je nemožné ich odlíšiť" [19] i hľadiskom Searla, ktorý píše v *Le statut logique du discours de fiction*: "Iným zaujímavým rysom referencie vo fikcii je to, že zvyčajne nie všetky referencie sú vo fikcionálnych dielach sú predstieranými aktami referencie; niektoré sú skutočnými referenciami..." [20]

alternatívy, ktorá – negatívne – spočíva v tom, že raz hral s nereferenciou proti referencii, inokedy s referenciou proti fikcii. V tomto ohľade mal Pavel určite pravdu, keď podčiarkol, že – nehľadiac na referenčný význam (čo vôbec neznamená mimetický), ktorý by mohol byť prisúdený tomu či onomu deskriptívnemu alebo naratívne mu prvku v diele – každé dielo hlbinne načrtáva vzťah, ktorý ho spája s nie výlučne jazykovým horizontom, čím sa zúčastňuje na mimotextovom a mimojazykovom živote¹⁴. Ako zdôrazňuje Pavel v súvislosti s argumentami, ktoré mobilizuje pre tento cieľ: "*Referencia vo fikcii spočíva na dvoch princípoch, ktoré – hoci sa nachodia inde – vždy tvorili jadro poriadku fikcie: princíp dištancie a princíp pertinencie (...)* *Symbolická dištancia musí byť kompenzovaná princípom pertinencie*" ([19], 183).

Ale jediným záujmom poznania fikcie samozrejme nie je lepšie pochopenie literárnych diel. Konzekventná filozofia jazyka nemôže podceňovať jeho dôležitosť.

Filozofi a kentauri. Pod ideou fikcie zvyčajne zaraďujeme kategóriu predstáv, ktorých reálnosť sa nedá preukázať a ktoré za svoju existenciu vďaka imaginácii. Ako na to upozorňuje Friedrich Waismann: "*Kentauri majú štyri nohy*". *V prípade, že sa ma spýtate, či je to pravda, čo som schopný odpovedať? Jedna tendencia ma núti povedať o takejto výpovedi, že je nepravdivá (untrue): odkazuje na vybájené bytosti; lenže bájky sú notoricky falošné. Kontrast, ktorý stavia fakt proti fikcii, je tak pevne zakotvený v našom spôsobe myslenia, že sa materializoval v bežnej forme rečového prejavu*" [21].

Je jasné, že s touto opozíciou sú spojené niektoré z najstarších apórií, aké poznali dejiny filozofie. Lebo ako vôbec možno *vypovedať* to, čo *neexistuje*? Ako správne podčiarkuje Searle: "Napokon, jednou z najčudnejších vlastností ľudského jazyka je, že robí fikciu možnou" (citované podľa [19], 39). Lenže ako môže jazyk, ktorý v tých zdanlivo najprirodzenejších funkciách môže oprávnené pomenovať, súčasne vyjadriť aj to, čo neexistuje, a to presne *takým istým spôsobom*, ako keby to existovalo? Naozaj filozofia vždy tušila dosah tejto otázky, ktorá zrejme vyrastala z falošne naivného presvedčenia, povedzme, takého Kratyla? Bral ju napríklad taký dobre informovaný filozof ako Russell vážne?

Súdiac podľa dialógu, ktorý nám o tejto otázke zanechal Platón, hlavná Kratylava rozpačitosť v diskusii proti Hermogénovi spočíva v uvedomenej ťažkosti pochopiť, že to, o čom je reč, by nemuselo mať žiadnu existenciu. Je to takmer ten istý údiv ako u Russella v štúdiu z r.1905, ktorú venoval denotácii (*On denoting*). "Ako ne-entita,

¹⁴ Čo platí pre literárne diela, platí všeobecnejšie aj pre každý jazykový akt, ak ho berieme gramaticky v zmysle Wittgensteina. Ako sme už poznamenali, autonómia gramatiky neznamená autoreferenčnosť. Ak predpokladáme, že literárne dielo sa buduje na suspendovaní obyčajných referenčných funkcií, nezdá sa, že by sme z toho mohli dedukovať také závery, aké z toho rozmanitými spôsobmi vytiahol štrukturalizmus alebo autori ako Blanchot. V oboch prípadoch (...) jazyk nesvieti len svojím vlastným svetlom. Tu by bola namieste diskusia o nedávnej Steinerovej knihe *Réelles présences*, ktorá vyšla do boja práve proti neblahým dôsledkom mallarméovskej ideológii literatúry a knihy. Vôbec nie je isté, či nedorozumenia vzišli z autoreferenčnej koncepcie jazyka a textu umožňujú Steinerovi obnoviť, ostatne, úplne pochybným spôsobom, prestíž prítomnosti, ktorá ešte nepriznáva svoje meno. Zdá sa, že medzi autoreferenčnosťou a božským v umení je predsa len ešte veľa miesta.

pýta sa, môže byť podmetom vety?" [22]. Ako poznamenáva Leonard Linsky, tento problém patril určite k tým, čo najviac trápili autora diela *Principia Mathematica*¹⁵. Je to tiež problém, o ktorom si myslel, že ho vyrieši pomocou svojej teórie denotácie.

Pripomeňme si, že v tejto teórii Russell nahradil pôvodne prijaté ontologické riešenie logickým riešením, v ktorom denotujúce výrazy nahradil kvantifikovanými funkciami [22]. Ak si napríklad zoberieme výpoveď ako "Sherlock Holmes bol ľahostajný k ženským pôvabom", dostaneme jednoduchú vetu, ktorá špecifikuje, že existuje postava a len jediná postava menom Holmes a že tento predikát sa môže aplikovať na kohokoľvek s týmto menom. Teória deskripcí núti dodržiavať dvojnásobnú podmienku existencie a jedinečnosti, ktorá musí byť splnená, aby sa o opise mohlo povedať, že je pravdivý. Ale takáto pozícia, nehľadiac na diskusie, ktoré vyvolala v analytickom prúde, je charakteristická tým, že vylučuje z oblasti právd výpovede, ktoré patria do jazyka fikcie. Fakticky sa tu stretávame s celkom rozšíreným postojom, ktorý oddeľuje výpovede schopné nadobúdať kognitívnu hodnotu od tých, ktoré patria pod oveľa nejasnejší horizont, ktorého súčasťou je fikcia¹⁶.

V dejinách teórií referencie Russellova pozícia otvorila cestu celému súboru otázok, ktoré sa neskoršie pozoruhodne rozvíjali (pozri [23]).

Ale, ako poznamenáva Rorty, "ak súčasná analytická filozofia vyvolala veľké množstvo diskusií o ,pravde týkajúcej sa fiktívnych výpovedí, motívy tohto procesu sú predsa len veľmi vzdialené od literárnej teórie" [24]. Rovnako pripomína Pavel, že záujmy, ktoré viedli filozofov jazyka k tomu, aby sa obrátili k fikcii, sa vždy dotýkali literárnej fikcie len veľmi nepriamo [19]. Podľa Rortyho dôležitosť tejto otázky sa nesmie podceňovať ani vzhľadom na implikácie pre filozofiu, ani čo sa týka pravdy vo všeobecnosti a toho, čo možno o nej všeobecne povedať. Naopak, Pavel sa viac zaujíma o to, čo by literárna teória a poznanie fikcie mohli vytáčať z toho, čo filozofia jazyka urobila vo svojej oblasti, i keď literatúra nikdy nebola na prvom mieste jeho záujmov. Je pravda, že sa tomu dostalo aj podpory a pozornosti, keď filozofi ako Nelson Goodman prejavili záujem o estetické fakty. Vo viacerých prípadoch analytická filozofia dokázala vyvinúť originálne prístupy, ktorých jediným nedostatkom je, že ich nedostatočne poznajú tí, ktorí by v nich našli nezanedbateľný zdroj inšpirácie¹⁷. Na druhej strane je pravdepodobné, že literárna teória by oveľa viac získala starostlivým preskúmaním štatútu a foriem referencie, ktoré sú vlastné literárnym dielam, ako pri opačnom postoji, keď vyhlasuje, že fiktívne objekty sú nereferenčnými objektami,

¹⁵ Linsky správne poznamenáva, že "problém referencie sa stal (...) bojovým terénom, v ktorom ide o voľbu medzi rôznymi spôsobmi filozofovania" ([23], 17).

¹⁶ Priorita udelená výpovediam, ktoré majú poznávaciu hodnotu, je prirodzená prakticky sama sebou. Je samozrejme spojená s miestom, ktoré zaujíma teória poznania v dejinách filozofie. Ale takisto je prirodzené, že malý záujem, ktorý sa všeobecne venuje literatúre zo strany filozofov, zdieľa aj ona. Správne a príznačne hovoríme *literatúre* a nie všetkým umeniam. Tu by však bol potrebný rozsiahlejší komentár.

¹⁷ To je vlastne aj zásluha takého diela ako *Philosophie analytique et esthétique*, výberu textov preložených do francúzštiny, ktoré zostavila Danielle Louisová, o čom podala i hodnotný prehľad v *Esthétique* 1988.

pričom takto ustupuje *ideológii textu*¹⁸, ktorá falošne privileguje jeho homogénnosť, namiesto toho, aby analyzovala jeho stratifikáciu, úrovne reality a vlastnú sémantiku: "*Poetika rozprávania*", píše Pavel, "*si vzala za predmet skúmania literárnu reč, prehovor v jeho rétorickej formálnosti na úkor jeho referenčnej funkcie (...). Lenže vyvážená teória literatúry sa nemôže obmedzovať na formálne ankety, prieskumy (...). Skôr či neskôr sa musí dostať k otázkam sémantiky. A ak poetici až donedávna odkladali jej výskum, analytická filozofia a estetika jej naopak venovali značné úsilie*" ([19], 7).

V tejto obhajobe Pavel nepopierateľne ťaží z pevnej podpory, ktorú poskytuje analytická filozofia v podobe svojich niektorých vrcholných výsledkov¹⁹. Jednako nie je isté, že by sme sa úplne mohli dať cestou, ktorú Pavel takto vytýčil. Lebo poslednou vecou, ktorú by sme chceli urobiť, by bolo dať referencii štatút akéhosi *a priori*, rovnako neopodstatneného ako jej popieranie. Iste, lingvistický obrat anglo-americkéj filozofie, nástroje vypracované analytickým myslením, miesto, ktoré v ňom zaujíma problematika referencie, so všetkými ostrými diskusiami, ktoré k tomu patria, to všetko, zdá sa, s akousi primitívnosťou zaodenou do modernity zatláča do úzadia štrukturalistickú mágiu i s jej záverečnými rituálmi. Pri sledovaní Pavelových analýz vidno, že jeho cieľom je zažehnať démona. Je to skutočne sľučujúca záležitosť, ktorú možno zhrnúť takto: štrukturalizmus sa zmocnil modelu – saussurovského modelu –, ktorý zneužil, a narábanie s ním je epistemologickým pašeráctvom. Štrukturalizmus zvečnil tento model, keď sa stal doslova hluchým voči ďalšiemu napredovaniu lingvistiky a keď svojvoľne ignoroval diskusie, ktoré na druhom brehu kanála La Manche a Atlantiku privádzali filozofiu na originálne a skutočne nové cesty. Napokon, v mnohých prípadoch nedostatočnosť alebo teoretická tieseň, ktoré poznačujú štrukturalizmus, boli kompenzované koncepčným, pojmovým násilím či pedantstvom, ktoré maskujú potieranie skutočných diskusií, aké by si vyžadovali nadhodené otázky ([2], 180). Ak pripustíme, že excesy štrukturalistického mýtu sú "krajným konvencionalizmom a zatemnením referenčnej problematiky" ([2], 180), aké sú potom perspektívy, do ktorých môže vyústiť analytický prúd? Prejdime ešte kúsok cesty s Thomasom Pavelom, ktorého zásluhou určite je, že si položil tento druh otázky tam, kde ignorantstvo bolo skôr nevyhnutnosťou, akou je pravda.

Existencia fikcie. Vo svojom pokuse o prekonanie mýtocentrizmu literárnych výskumov, poznačených štrukturalizmom Léviho-Straussa, Pavel rozlišuje vo vnútri analytického prúdu dva postoje: klasický *segregacionizmus*, s ktorým sme sa stretli u Russella, a *integracionizmus* ([19], 21). "Keďže mimo reálneho sveta neexistuje svet *prehovoru*, tak podľa klasických segregacionistov existencia, ktorá nie je predikát, patrí jedine bytostiam, ktoré obývajú svet reality" ([19], 21). K tejto pozícii možno v pod-

¹⁸ Takto "ideológia" určite zodpovedá rozmanitým a zložitým podmienkam. Len na okraj: nič nebráni domnienke, že má niektoré zo svojich koreňov vo fenoménoch, ktoré skúmal Bourdieu vo svojich prácach o *Distinction*.

¹⁹ Pod tento pohodlný a bezpochyby brilantný názov zaraďujeme len jednu časť myšlienkových prúdov alebo mená, ktoré by mohol označovať.

state priradiť aj smer, ktorý vo filozofii jazyka dáva prednosť umelým jazykom. Zo širšieho hľadiska však možno túto orientáciu spojiť s voľbou, ktorá sa, ako u Searla, dovoľáva axiómy existencie ("odkazovať možno iba na to, čo existuje"). Samozrejme, odlišné hľadisko, hoci nejasnejšie, je vyjadrené v integracionizme. Skutočne, "za predpokladu, že existuje jazyková komunita, v ktorej by bola v platnosti axióma existencie a ktorá by za objekty reči (prehovoru) pokladala len reálne entity, axióma existencie by nepredstavovala nič iné ako normatívnu osifikáciu referenčných praktík komunity" ([19], 39). Inak povedané, v protiklade k segregacionizmu integracionizmus nespočíva len v prijatí fikcie medzi jazykové praktiky ako pokračovanie referenčných praktík komunity, ale taktiež v tom, že chce ukázať v samotných referenčných praktíkach *kreativitu*, ktorá ruší existenciu striktných, definitívnych a takrečeno prirodzených hraníc medzi referenčným jazykom a jazykom fikcie. Pre integracionizmus nemá kontrast, ktorý kladie fakty proti fikcii, nech by bol akokoľvek zakorenený v našich myšlienkových návykoch, veľkú hodnotu. Ale či nám alternatíva tohto druhu nespôsobuje sama od seba stratu výhod, s ktorými sme mohli počítať pri segregacionizme, napriek jeho nedostatkom? Vari sa pri pokuse o záchranu fikcie a jej začlenenia do referenčných praktík nepristupuje na zastretú formu likvidácie referencie, z ktorej sa zachová len slovník? Spor sa tu situuje do stredu alternatívy, ktorá, zdá sa, neobsahuje tretiu možnosť. Tento spor je tiež sporom *realizmu a konvencionalizmu* s dôsledkami, ktoré sú napokon s ním spojené vzhľadom na diskusie o racionalite²⁰. Preto si asi Rorty opodstatnene myslí, že otázka fikcie a jej štatútu v literatúre ďaleko presahuje problémy, s ktorými sa musí vysporiadať filozofia na svojej vlastnej pôde.

Istým spôsobom si to možno uvedomiť pri otázkach, do ktorých vyúsťujú prvé Russellove práce, i keď literatúra netvorí ich súčasť. Podľa takého autora, ako napr. Searle, referenčnú dimenziu jazyka nemožno odtrhávať od našich zvykov a konvencií, ktoré sú vlastne našim jazykovým hrám. Teória jazykových aktov, ako to podčiarkuje Pavel, "minimalizuje možnosť, aby výpoveď bola vnútorne fikcionálna" ([19], 29). Ani fikcia, ani referenčné praktiky by teda vlastne nespočívali na formálne identifikovateľných charakteristických črtách prehovoru. Podľa Rortyho vysvetlenia u Searla má fikcia svoje postavenie v súbore mimojazykových podmienok, ktoré ničia práve spojenie, vytvárané sémantickými pravidlami medzi jazykom a svetom. Svojím spôsobom by ich narušenie bolo základom pre istý druh *zrušenia skutočnosti*. Ale či sa tu okľukou nedostávame späť k jednému z najpríznačnejších výsledkov štrukturalizmu – k jeho *textualizmu*?²¹ Hoci Searlova pozícia smeruje k tomu, že

²⁰ Že obe diskusie navzájom súvisia, to veľmi jasne ukazuje štúdia Jeana Molina, publikovaná pod názvom *Interpréter (L'interprétation des textes)*. Molino v nej veľmi podrobne analyzuje antirealistické tézy pána Dertyfisha (rozumej: Derrida-Rorty-Fish): "krajná a čistá forma metafyziky, ktorá viac alebo menej jasne inšpiruje dnešné epistemológie" ([25], 9).

²¹ Vypožičiavam si tento výraz od Rortyho, ktorý píše: "V minulom storočí boli filozofi, ktorí tvrdili, že okrem ideí nič neexistuje. Dnes sú ľudia, ktorí píšú, ako keby mimo textov nič neexistovalo. Do tejto kategórie ľudí, ktorých by som nazval "textualistami", patrí napr. škola literárnej kritiky známa pod menom "Yale School"; sú sústredení okolo Harolda Blooma, Geofrey Hartmanna, J.Hillis Millera a Paula de Man; ďalej sú to postštrukturalistickí francúzski myslitelia ako Jacques Derrida a Michel Foucault, historici,

z fikcie robí špecifickú jazykovú hru, predsa len ju nemožno spájať s koncepciami, ktoré v podstate venujú veľkú pozornosť formálnym a imanentným aspektom ľudských jazykov. Podľa Searla slovo "literatúra" označuje skôr sériu postojov, ktoré zaujímame voči jednému poľu rečového prejavu ako vnútornej vlastnosti tohto poľa, i keď fakt zaujatia toho či onoho postoja aspoň sčasti závisí od vlastností tohto prejavu a nie je čisto arbritárny" ([20], 102). Autor fakticky neuskutočňuje rečové akty, ale len ich predstiera ([20], 102). Preto slová v diele fikcie nemajú význam odlišný od významu v obyčajnom jazyku, kde sa riadia axiómou existencie. Ale ako v tomto prípade rozlíšiť Searlovu pozíciu od striktného Russellovho segregacionizmu? Aký je rozdiel medzi postojom, v ktorom sa tvrdí, že "*Holmes býval na Baker Street*", čo znamená "*Príbehy o Holmesovi obsahujú také výpovede, že: Holmes býval na Baker Street*", a postojom, podľa ktorého, keď hovoríme o Sherlockovi Holmesovi, určite nemáme na mysli skutočnú postavu, ale v skutočnosti predsa len odkazujeme na Holmesa, teda na hrdinu Conana Doylea? Práve toto umožňuje Searlovi rozlišovať výpoveď tohto druhu od celkom inej výpovede druhu: *Pani Holmesová bývala na Baker Street*.

V rozprávaniach Conana Doylea sa skutočne nachádza pán Holmes, ale tento detektív nikdy nebol ženatý. Ak sa Searlova pozícia nedá zlúčiť s Russellovou, potom je to preto, že fikcia pripúšťa existenciu. Pre Searla z toho vyplýva záväzok – vzhľadom na jeho vlastné tézy – vybudovať pojem *fikcionálnej existencie*, a teda i *fikcionálnej referencie* (pozri [24]). A taká požiadavka zrejme ani veľa nevyžaduje. Umožňuje naopak prekonať ťažkosť, ktorá úzko súvisí s Russellovými témami a vo všeobecnosti i s teóriami referencie, ktoré však nemajú prostriedky, aby ju chápali ináč ako podľa vzoru vzťahu zoči-voči (*Word-Word relation*), a dávajú do súvisu dva typy entity. Možno, že ide len o zdanlivú výhodu. Lebo ak Searle začleňuje existenciu do fikcie, čo je, zdá sa, pozícia, ktorá mu dáva za pravdu, dostáva sa súčasne do dvojznačnej situácie, na čo však dopláca pojem existencie. Tento fakt správne zdôrazňuje Rorty, keď píše: "*Russell označoval pomocou slova ,existencia' jednoduchú časovo-priestorovú existenciu (...). Ak musíme pripustiť výsledky ,tvorby fikcionálnych charakterov' potom musíme tiež povedať, že existencia znamená buď priestorovo-časovú existenciu, alebo schopnosť byť označený (referred to) v jazykovej hre, ktorá parazituje na jazyku skutočného sveta (priestorovo-časového) a ktorú jej užívatelia poznajú a dokážu odlíšiť od tohto druhého jazyka*" ([24], 102).

Holmes v perspektíve. Podľa Pavela, ktorý sa obzvlášť zaujíma o Searlove tézy, jedna z ich najväčších nevýhod spočíva v tom, že nám neumožňujú vo fiktívnych dielach odlíšiť *skutočné a predstierané posolstvá*, až na dost' vzácne prípady, v ktorých sa nepredstierané výpovede dajú priamo určiť. Pri takých dielach, ako napríklad *Der Zauberberg* alebo *Der Mann ohne Eigenschaften*, nám Searlom obhajované koncepcie vôbec nepomôžu, zatiaľ čo by naopak mali vrhnúť svetlo na zložitý prepletenec hlasov a zložiek rozprávania. "*Podľa teórií texty hovoriace o fikciách produkujú význam ako*

ako Haider White, a sociológovia, ako Paul Rabinow" [26].

systemy a tak ako vo filme je často nemožné oddeliť ‚autenticky‘ referenčné prvky od matematického aparátu, v textoch hovoriacich o fikciách sa možno zaobiť bez dôkladného rozlišovania simulovaných a autentických viet, lebo také rozlišovanie nenarúša ich globálnu pertinenciu" ([19], 37).

To je určite dobrý postreh, ktorý azda naznačuje, až do akej miery sa referenčné efekty musia posudzovať *globálne* a nie *lokálne*. Z tohto hľadiska sa texty hovoriace o fikciách – alebo texty s takou povestou – podobajú "pestrofarebnej všehochuti"²², ktorú možno treba posudzovať jednotlivo, *pri použití*, ak sa môžeme tak vyjadriť. Ostatne, čo keby sa preskúmal štatút samotnej dichotómie (fikcionálny-nefikcionálny) ako taký? Nebolo by tiež treba prestať s delením na kategórie tohto druhu na základe optiky, ktorej obzor predstavuje pán Holmes, kentauri a jednorožce? Ak sa aj analytická filozofia priblížila fikcii, predsa len ostala vzdialená literatúre. A nič nebráni myšlienke, že tým, že zaujala takýto postoj, zdanlivo celkom prirodzený, zahatala si, pravda, cestu k úvahám a výskumom, ktorými by sa pravdepodobne mohli obohatiť jej analýzy. Autor ako Searle k tomu poznamenáva, že nie je na mieste, ako sa to veľmi často robí, miešať literatúru a fikciu, pretože pokiaľ ide o literatúru: "*Neexistujú črty alebo súbor črt spoločných všetkým literárnym dielam, ktoré by vytvárali nevyhnutné a dostatočné podmienky na to, aby text bol literárny. Literatúra je, aby sme použili Wittgensteinovu terminológiu, pojem "rodinnej podobnosti"*" ([20], 102).

Približne ten istý postoj zastáva Vincent Descombes vo svojom *Proustovi* ([27], najmä kap.9, 155 a n.). Ale ak môžeme bez akejkoľvek pochybnosti uvažovať v termínoch "rodinnej podobnosti" – a ak nie je na mieste predpokladať existenciu *literárneho priestoru*, ktorého podstata by osvetlila diela, ktoré majú doňho patriť a dala by im tak štatút, ktorý ich oslobodí od všeobaecného jazyka a jeho referenčnej premenlivosti –, potom by bolo treba tiež preukázať, či vylúčenie literárnosti z výskumného poľa, ktoré predstavuje fikcia, je tým najlepším prostriedkom, ako túto fikciu pochopiť. Searlovo hľadisko sa odvoláva na odpor, ktorého dôvody sú jasné. Ale "literárna" fikcia, s ktorou sa stretávame v dielach spisovateľov, nemôže byť zase ľahostajná filozofovi – a obzvlášť nie filozofovi jazyka. Sú dva spôsoby, ako miešať literatúru a fikciu. Predovšetkým je to, samozrejme, spôsob, ktorý ich spodobňuje bez akéhokoľvek rozlišovania; ale aj spôsob, ktorý zbavuje literárne texty každej referenčnej dimenzie, čím len umožňuje uniformizované, homogénne videnie, zbavujúce ich akéhokoľvek sémantického reliéfu. V Searlovom postoji však prekáža to, že i keď nepodlieha obyčajnej konfúzii, predsa len mu bráni vziať do úvahy zvláštne vlastnosti, ktoré sa vynárajú z literárnej fikcie, tak, ako keby vo všetkých druhových prípadoch, či už v literatúre alebo inde, fikcia ostávala tým, čím *v podstate* je. Searlova pozícia má však okrem nedostatkov aj svoje kladné stránky. Na jednej strane jeho pozícia účinne pomáha prekonávať predsudok, ktorý spontánne pripodobňuje každé

²² V súlade s obrazom, ktorý Wittgenstein aplikoval na matematické techniky riešenia.

literárne dielo k fiktívnemu dielu²³; na druhej strane napriek dvojznačnostiam, ktoré sú jej dôsledkom, nezbavuje *a priori* literárne diela každej referenčnej dimenzie. Prvý predsudok možno považovať za rovnobežný s koncepciou, ktorá uvažuje o referencii podľa vzoru "Word-Word relation" medzi jednotlivými entitami, vzt'ahu, ktorý je mimo akejkolvek konvencie. No okrem toho, čo tu Searle ťaží pre seba, myšlienka *fikcionálnej referencie* otvára cestu inému prístupu k fikcii, než aký predstavuje prístup, ktorý vidí vo fikcii predovšetkým jej redhibitorne *nedostatky*.

Keďže okrem prípadov, v ktorých referenčná dimenzia výpovede môže byť predmetom preukazovania – koniec-koncov veľmi problematického –, význam, ktorý sa jej pripisuje, je tiež záležitosťou viery. Pre osobu, ktorá nikdy nepočula o Sherlockovi Holmesovi ani o Georgeovi Bushovi, nebudú mať nasledujúce dve výpovede až taký odlišný význam: *Sherlock Holmes vyšetroval prípad v Moskve (1)*, *George Bush navaštívil Záliv (2)*.

No ako čitateľ Conana Doyle viem, že slávny detektív nikdy nevyšetroval žiadny prípad v Moskve – na rozdiel napríklad od Rouletabilla. Budem si teda myslieť, že prvá výpoveď je nepravdivá, a navyše zrejme dodám, že sa mi javí dvojznačná do tej miery, ako spája – vytrhnutá z diela – fiktívnu postavu s informáciou v prirodzenom jazyku; prekrývajú sa tu teda dve úrovne alebo tiež dva spôsoby existencie, ktoré sa nikdy takto úplne neprekrývajú, či už v prirodzenom jazyku alebo v jazyku fikcie. Preto sa téme zrušenia skutočnosti môže priznať aspoň ten význam, aký má v literárnom diele; zložky, ktoré samy osebe majú referenčnú hodnotu, sú začlenené do *formy*, ktorá modifikuje ich hodnotu, aby im pripísala tú, ktorú Kant priznával krásne, keď zdôrazňoval: "Príroda je krásna, keď sa podobá umeniu; umenie je krásne, keď sa podobá prírode" [28]. Napokon, má azda inú príčinu to, že fikcia sa môže stať skutočnosťou až natoľko, že prijme jej hodnotu alebo zmení jej podobu?²⁴

Aby sme sa vrátili k nášmu príkladu; budeme vari tvrdiť, že Rouletabillovo Rusko alebo Holmesovo Anglicko sú celkom jednoducho Ruskom a Anglickom zo začiatku storočia? Nie je vôbec isté, že výpovede druhu: *Holmes býval na Baker Street* sú úplne primerané, akonáhle máme rozhodnúť o statuse fikcie a fikcionálnej referencie. Napokon, na čom spočíva *význam a pravda*? Dajú sa pochopiť len v zospoločenštenom

²³ Podľa Searla už v tomto literárne dielo špecificky spája fikciu a ne-fikciu. V tomto bode Pavel približne tvrdí to isté, avšak podľa nás nevymedzuje jasne podiel literatúry a podiel fikcie. Inak, čo je nepríjemné na tomto pripodobňovaní literatúry fikcii, je fakt, že implicitne dáva literárnym dielam negatívny význam, ktorý v jazyku dnes zaužívaných kategórií robí diskusiu krajne ťažkou. Nanešťastie je tomu takmer tak aj tam, kde túto asimiláciu literatúry a fikcie odmietajú. Lebo ak niekto chce ukázať, že napr. fikcionálne diela nie sú bez referenčnej dimenzie, ponecháva si predsa len princíp opozície, ktorá – i keď zmiernuje, ba možno vymazáva hriech, z ktorého ich obžalúva – samozrejme ešte neodstraňuje predstavu hriechu.

²⁴ Len si znovu predstavme, bez toho, aby sme to komentovali, čo navrhuje Dilthey vo veci estetického zážitku, skúsenosti a možnosti, ktoré skrýva, alebo analýzy W. Isera ([18], najmä 216 a n.): "Pri čítaní reagujeme na to, čo sme sami vyprodukovali, a práve tento spôsob reakcie pôsobuje, že môžeme prežívať text ako skutočný zážitok (...) Zmyslom textu je udalosť v korelácii s našim vedomím. Ak ide o korelát, zmocňujeme sa jeho zmyslu ako skutočnosti" ([18], 233). Aj my sme sa zaoberali otázkami tohto druhu v práci *Robert Musil ou l'alternative romanesque*. Presses Universitaires de France 1985.

kontexte informácie a výmeny informácií, o ktorom vieme, že môže veľmi dobre priznať významný podiel fikcii, hre imaginácie alebo očakávaným efektom komunikácie. Viem, že prezident USA navštívil oblasť Zálivu, pretože som počul posledné správy; takisto viem, čo taká cesta predstavuje v súčasnom svetovom kontexte, pretože som čítal noviny a veľmi pozorne sledoval CNN. Inými slovami, v oboch prípadoch dvojznačnosť, ktorá by prípadne mohla byť spájaná s používaním slova "Záliv" alebo by pochádzala zo spomenutého prekryvania v prvej výpovedi, sa účinne vyrieši v tom, čo obe výpovede reaktivujú z predchádzajúceho poznania. Po úvahe o jednom i druhom prípade sa moja situácia zrejme nevelmi odlišuje od situácie Grékov, ktorí, ako sa hovorí, verili svojim mýtom (pozri [29]). To, čo viem – alebo si myslím, že viem –, mám väčšinou z nepriamych zdrojov. Zdá sa, že axióma existencie, ak aj hrá v tejto veci nejakú úlohu, má najmä nezanedbateľnú psychologickú funkciu. Vo väčšine prípadov mám iste možnosť – ak to chcem alebo ak si na to zaobstarám prostriedky – preveriť opodstatnenosť úsudkov môjho ducha. Literárna fikcia má však istú zvláštnosť, totiž že ponúka čitateľovi možnosť "priameho" pohľadu – v každom prípade priamejšieho –, ktorý je nám spravidla znemožnený²⁵. Bovaryzmus a jeho mnohé odrody majú pevné základy v tomto jednoduchom fakte. Paradoxne, starosť o skutočnosť nájde završenie lepšiu príležitosť naplniť sa vo fikcii – keď je fikcia výsledkom diela alebo symbolickej konštrukcie – ako v realite samej.

Ako čitateľ Conana Doylea viem, že Holmes nikdy nenavštívil Moskvu, a pravdu povediac nemohol by som o tom vôbec pochybovať, keby som nevedel, že detektív je fiktívna postava; za predpokladu, že rozprávanie jeho dobrodružstiev vždy pre mňa predstavovalo akúsi kroniku skutočných udalostí patriacich minulosti, by som totiž musel vziať do úvahy, že časť tejto minulosti mi uniká, je mi neznáma. Pavel oprávnene pripomína, že v súlade s tým, čo navrhuje Putnam, "vo vnútri každej komunity sa ovládanie jazyka a jeho vzťahov ku skutočnosti uskutočňuje spoločne (...). Nepotrebuje sa ani tak cítiť pripútaný k pravde individuálnych výrokov ako epistemologicky priľnúť k jazykovým praktikám danej komunity" ([19], 32–33).²⁶

V podstate celá otázka spočíva v tom, aby sme vedeli, aký zmysel prisudzujeme slovu "skutočnosť" (aká je jeho *gramatika*) vo všetkých prípadoch tohto druhu. Dokiaľ uprednostňujeme interpretáciu, ktorá neuznáva to, za čo vďačíme jazykovej komunite, ktorej sme súčasťou, nedokážeme uniknúť dôsledkom segregacionizmu, ktorý skutočne ignoruje ako v podstate premenlivé modality našich referenčných zvyklostí, tak aj modality našich fiktívnych zvykov. Aspoň niektorými stránkami sa fiktívne "svety" môžu priblížiť možným svetom v zmysle, ktorý tomuto pojmu dávajú Kripke, Hintikka alebo David Lewis. Ako hovorí Musil v diele *Muž bez vlastností*: "Možná udalosť a pravda

²⁵ Priamy pohľad, ak pripustíme, že od chvíle, keď vchádzam do knihy, odovzdávam sa symbolickej skúsenosti, ktorá rozširuje obyčajnú skúsenosť, pričom zotiera rozdiel medzi tým, čo viem *sociálne* a čo viem *osobne* – aspoň v zásade. Samozrejme, predsa len platí, že pochopenie zostáva podriadené podmienkam spojeným s *formou života*, a teda s jazykom a so zvyklosťami komunity.

²⁶ Pozri aj ([30], 48) a ďalej: "Referencia je sociálny fenomén" ([30], 54).

sa nerovnajú skutočnej udalosti a pravde, mínus hodnota „skutočnosť“ ([31], I, 4)²⁷; David Lewis zase tvrdí, že zmysel slova skutočnosť len *indikuje*, keď ho používame tak, že hovoríme o svete, ku ktorému patríme, takže v jeho očiach možné svety nie sú menej reálne ako svet, v ktorom žijeme. Ale kde sú jeho hranice?

Referencia a kauzálnosť. Okrem iných nevýhod má porovnávanie "diel hovoriacich o fikciách" a možných svetov za dôsledok pripodobňovanie postupu spisovateľa akémusi postupu *objavovania*. V podstate ako keby Holmes existoval na nejakej záhadnej planéte, na ktorú by mal však prístup Conan Doyle ([19], 66). Môžeme si však položiť otázku, či by toto pripodobňovanie možným svetom nemohlo byť korigované tým, čo navrhuje *kauzálna teória referencie*. Táto teória si však zjavne nerobí žiadne problémy s ťažkosťami spojenými s uvedenými tézami. Podľa Donnellana "*Podstatná myšlienka spočíva v tom, že za okolností, v ktorých rečník používa meno s úmyslom označiť (to refer to) jednotlivca a priradiť mu predikát, referencia nachádza podmienku svojho úspechu v existencii jednotlivca schopného nájsť si miesto v korektnom historickom vysvetlení*" [32].

Naopak, keď sa historické vysvetlenie použitia mena končí udalosťami, ktoré neumožňujú lokalizáciu žiadneho referenta, Donnellan hovorí o "bloku" v histórii (*block*). Podľa neho tento blok umožňuje definovať fikcionálny charakter výpovede. Keď napríklad dieťa ubezpečuje: "*Ježiško príde túto noc*", je to výrok, ktorý by skončil "historickým blokom", ak by sme sa pokúsili podať jeho "historické" vysvetlenie. Preto dieťa nielenže "nepovedalo pravdu", ale, ako to vyjadril Donnellan, "myslím si, že by v tomto prípade bolo lepšie povedať, že nevyslovilo žiadnu vetu" [32].

Prejdime k tomuto poslednému tvrdeniu, ktoré určite nepatrí k tým najpresvedčivejším. Donnellanove tézy pochádzajú z fyzikalistickej inšpirácie a na rozdiel od Searla i Russella by chceli zbaviť referenciu každej intencionálnej dimenzie. V tomto ohľade zapadajú do pokusu stanoviť jasnú a kontrolovateľnú demarkačnú čiaru medzi fikcionálnym a nefikcionálnym prehovorom. Nech sa javia akokoľvek zaujímavé, jednako nie je isté, že presne splňajú tú funkciu, ktorá sa im pripisuje. V prvom rade, materiálna možnosť overiť si prítomnosť alebo neprítomnosť bloku nie je samozrejmá. Možno dokonca pokladať za pravdepodobné, že v tých najzaujímavejších prípadoch takej možnosti hrozí, že sa ukáže nepriechodná alebo nezmyselná. Pre pochybnosti o dosahu – *stricto sensu* – "kauzálného" vysvetlenia referencie si stačí azda predstaviť výhrady, ktoré vyvoláva fyzikalizmus v etymologickom zmysle slova. Aké by mohlo byť jeho použitie v širokej oblasti mýtov alebo náboženstiev? Aký bude predovšetkým jeho zmysel, pokiaľ ide o výpovede týkajúce sa histórie, *stricto sensu*? Tu je možno namieste pripomenúť si, že aj história sa *píše*²⁸.

²⁷ "Ak existuje zmysel skutočnosti, musí tiež existovať zmysel možného" [31].

²⁸ Tu môžeme iba odkázať na úvahy Paula Veyna [33], ako aj na práce P.Ricoeura [34].

Jeden z dôležitých momentov Donnellanovho fyzikalizmu spočíva v podstate v tom, že ponúka vysvetlenie spôsobu, ako sa jazyk vzťahuje na svet, ale tak, aby mu nemohla byť prisúdená tá istá hodnota – podľa toho, či máme do činenia so svetom fikcie alebo so skutočným svetom. "Osudový nedostatok spôsobu, akým Russell a Searle chápu jazyk, je, že by fungoval rovnako dobre, keby život bol sen alebo keby Descartov démon bol skutočný..." [24].

Jednou z myšlienok, ktoré nás tu napadajú, je, že hoci myšlienka kauzálneho vysvetlenia referencie – paradoxne – nie je úplne presvedčivá pri použití, na ktoré je určená, bude azda tým možným osvetlením v literatúre. Vo fikcionálnom rozprávaní uplatnené naratívne postupy vytvárajú sieť organických vzťahov, ktoré vôbec neumožňujú – iba ak premiestnime ich ústredný bod – oddeliť zložky, ktoré sú súčasťou rozprávania, a zafixovať ich oddelený status. Ich vlastnú denotačnú hodnotu nemožno oddeliť od ich začlenenía do celku, v ktorom získavajú svoju hodnotu. Lenže ak sme ochotní pripustiť tento principiálny holizmus, musíme uznať, že v románe je táto zvláštnosť spojená najmä s účinkami formálnej "kauzality", ktorej modality a dôsledky sú tesne prepojené spôsobom, akým sa konštituuje románový čas [34]. Ostatne, nehovoríme zavše v inom zmysle o *svete* alebo o *univerze* románopiscu? Je iste možné, aby každý román vychádzal z horizontu, ktorý samozrejme nemôže byť ľahostajný voči našim schopnostiam porozumenia, ale umenie románu je umenie, ktoré tká na osnove "znovu zobrazeného času", ako hovorí Paul Ricoeur, látku jazyka, ktorý neanuluje svoju referenčnú dimenziu, ale ju ukazuje v odlišnom svetle. *Fikcionálne ja*, podľa výrazu Pavela, je tu možno lepšie vybavené ako *skutočné ja*, lebo tomuto na rozdiel od prvého oveľa menej hrozí, že narazí na situáciu referenčného neúspechu – podľa Donnellanovej schémy – alebo otvorenej referenčnej neistoty.

Zdanie existencie? Teraz môžeme v krátkosti načrtnúť bilanciú doteraz uvedených ťažkostí. To, čo fikcia predovšetkým problematizuje, je jednostranná koncepcia referencie, najmä koncepcia, ktorá by chcela zviazať jazyk so svetom so zárukou kontaktu. Ako poznamenáva Nelson Goodman, je pravdepodobne lepšie chápať referenciu ako pojem vzťahujúci sa na všetky prípady "znázornenia", "reprezentácie" (*standing for*) a v záujme lepšieho pochopenia obrátiť sa k rozličným spôsobom denotácie, ktoré sa dajú rozlíšiť [14]. Je pravda, že Goodman rozlišuje fiktívny model a nefiktívny model referencie, ale jeho práce otvorili plodnú cestu, z ktorej by literárne výskumy len získali, keby sa ňou inšpirovali (pozri [35]). V každom prípade sa fiktívny model referencie – ak máme prijať jeho princíp – chápe na rôznych úrovniach reality. Ako poznamenáva Italo Calvino, "aj v literatúre je namieste rozlišovať rozličné úrovne skutočnosti" [36]. Román *Le Chevalier inexistant*, ktorý spomína Goodman, o tom výsostne a paradoxne svedčí: "*Pod červenými parížskymi múrmi sa rozvinula francúzska armáda. Karol Veľký mal vykonať prehliadku paladínov...*"

Tento začiatok románu by mohol byť začiatkom historického románu. Calvinovo rozprávanie však doňho uvádza postavu, ktorá *neexistuje*, alebo skôr ktorá existuje v rozprávaní, v príbehu pre čitateľa, ale ako postava, ktorá inak neexistuje a ktorá v protiklade k iným postavám skutočne nemá žiadnu viditeľnú existenciu: *prázdne*

brnenie. Je jasné, že románový jazyk, ako v tomto prípade, sa v porovnaní s inými jazykmi v oveľa menšej miere redukuje na jednoduchú, hoci problematickú možnosť hovoriť o tom, čo neexistuje (*speaking of nothing*, ako to vyjadril Donnellan).

Thomas Pavel energicky obhajuje myšlienku, že "fikcionálne svety sú hlavnými depozitmi referenčných prostriedkov literatúry", a vytyka nejednému teoretikovi, že chcel od nich očistiť fikcionálne rozprávania. Jeho argumenty poukazujú najmä na to, že: 1. Hranice jazyka fikcie a "skutočného" jazyka sú nejasné, menlivé a nestále; 2. Neexistuje fikcionálne rozprávanie, ktoré by neobsahovalo referenčné prvky; 3. Fikcionálne rozprávania majú istý vplyv na život ľudí, patria do ich sveta. Ide tu určite o tri hlavné body. Jednako sa možno pýtať, či táto demonštrácia si pre túto príležitosť nevypožičiava od diskutovaných autorov jeden z predpokladov, ktorý neuvážene pripúšťajú: presvedčenie, že referencia existuje a môže existovať len tam, kde môže byť nastolený vzájomný – alebo aspoň pomyselný – vzťah medzi jazykom – alebo jazykovými dielami – a nezávislým mimojazykovým svetom. Filozof ako Goodman neopúšťa myšlienku referencie, ale pri jej rekonštruovaní zároveň hovorí o *verziách sveta*, pričom podčiarkuje, že "nemáme možnosť preveriť určitú verziu jej porovnaním so svetom, ktorý by nebol ani opísaný, ani vnímaný..." ([37], 4). Tu môžeme nadviazať na Rortyho myšlienku, že naše referenčné potreby sa obmedzujú na pojem "hovoriť o" (*talking about*) [24], čo je pojem pre fikcionálne i nefikcionálne výpovede, i keď ich používame rôzne a variabilne. Čo sa týka predpokladu iných potrieb, bolo by treba vysvetliť ich dôvody.

V úlohe, ktorú hrá referencia vo filozofii, vidí Rorty výraz tradície, ktorá siaha až k Parmenidovi. Ide o tradíciu, ktorá nie je cudzia ani literárnej teórii. Vo svojich prácach Pavel, ktorý bol v našich úvahách neustále prítomný, vsadil na analytickú filozofiu jazyka proti štrukturalizmu. Koniec-koncov sme v pokušení veriť spolu s Rortym, že princípy – alebo predsudky, ako chcete –, ktoré "analytická" filozofia vo všeobecnosti dosť pripúšťa, nie sú nutne cudzie tým, s ktorými sa stretávame, hoci len v pozadí, u "kontinentálnych" filozofov. Ide v nich najčastejšie o poznanie a pravdu. Slovom, táto záležitosť je filozofická. V tomto zmysle zaväzuje viac ako fikcionálne texty, ktoré pravdepodobne nemajú čo stratiť ani čo získať z filozofických pozícií, ktoré na ne aplikujeme, alebo z rozkladných operácií, ktorým ich všeobecne podrobujeme. Máme vedľa predpokladaného vesmíru fikcie rátať aj s existenciou sveta s jasne definovanými hranicami, ku ktorému by umožnilo prístup objektívne poznanie bez rizika konfúzie? Máme naďalej pokojne stavať proti sebe svet *faktov* a svet *fikcie*? Hoci táto otázka nie je originálna, určite nie je menej hodná pozornosti. Čo sa nás týka, boli by sme ochotní veriť, že ak fikcia je len možná, tak najprv v tom, že sa nedefinuje, pozitívne alebo negatívne, vo vzťahu k jestvujúcemu svetu ponúknutému inému pohľadu alebo inému jazyku, ktorý – objímajúc svet – by sa vymazal pred jeho absolútnou pozitívnosťou. Ale je tiež možné, že parmenidovská tradícia, o ktorej hovorí Rorty, si zachová svoju potrebnosť, aby dala *raison d'être* všetkému ostatnému, rovnako tomu, čo sa od nej vzdľahuje, ako tomu, čo zabezpečuje jej trvácnosť.

Z francúzskeho originálu *Litterature, langage et reference* preložil Štefan Caltík

- [1] FFOUCAULT, M.: Les Mots et les choses. Gallimard 1968.
- [2] PAVEL, T.: Le mirage linguistique. De Minuit 1988.
- [3] RORTY, R.: The linguistic Turn. University of Chicago Press 1980.
- [4] MUSIL, R.: L'homme sans qualités. Le Seuil 1957.
- [5] FALCK, C.: Saussurien Theory and the Abolition of Reality. In: The Monist 1986, roč. 69, č.1.
- [6] BOUVERESSE, J.: La vengeance de Spengler, Le Temps de la réflexion. Paríž, Gallimard 1983.
- [7] FRANK, M.: Plurivocité et dis-simultanéité, Herméneutique et néo-structuralisme. In: Revue Internationale de Philosophie 1984.
- [8] LINSKY, K.: Le problème de la référence. Paríž, Le Seuil
- [9] HINTIKKA, J.: Semantics, A Revolt against Frege.
- [10] HINTIKKA, J. a M.: Investigating Wittgenstein.
- [11] BOUVERESSE, J.: La force de la règle. Paríž, Minuit
- [12] COMETTI, J.P.: Robert Musil, ou l'alternative romanesque. Presses Universitaires de France, 1985.
- [13] BLANCHOT, M.: L'expérience de Mallarmé. Paríž, Gallimard 1955.
- [14] GOODMAN, N.: The Routes of Reference. In: Critical Inquiry, 1981.
- [15] GOODMAN, N.: Language of Art. Hackett Publishing Company, Inc. 1976.
- [16] FREGE, G.: Sinn und Bedeutung. Fr. preklad Sens et dénotation. In: Ecrits logiques et philosophiques. Le Seuil 1971.
- [17] BARTHES, R.: Littérature et réalité. Points, Le Seuil 1982.
- [18] ISER, W.: L'art de lecture. Fr.preklad P.Mardage, Bruxelles 1985.
- [19] PAVEL, T.: Univers de la Fiction. Le Seuil 1988.
- [20] SEARLE, J.: Sens et expressions. Fr.preklad Minuit 1982.
- [21] WAISMANN, F.: Fiction. In: Philosophical Papers. De Reidel, 1977.
- [22] RUSSELL, B.: On Denoting. Mind 1905.
- [23] LINSKY, L.: Le probleme de la référence. Fr.preklad Le Seuil 1974.
- [24] RORTY, R.: Is there a Problem about Fictional Discourse? In: Consequences of Pragmatism. University of Minesota Press 1982.
- [25] MOLINO, J.: Interpréter. In: L'interprétation des textes. Vyd. C. Rechler, Minuit 1989.
- [26] RORTY, R.: Nineteenth Century Idealisme and Twentieth Century Textualisme. In: Consequences of Pragmatism. University of Minesota Press 1982.
- [27] DESCOMBES, V.: Proust, philosophie du roman. Minuit 1987.
- [28] KANT, I.: Kritik des Urteilskraft.
- [29] VEYNE, P.: Les Grecs ont-ils cru à leurs mythes. Le Seuil 1983.
- [30] PUTNAM, H.: Représentation et réalité. Fr.preklad Gallimard 1990.
- [31] MUSIL, R.: L'Homme sans qualités. Český preklad: Muž bez vlastností. Praha, Odeon 1980.
- [32] Donnellan, K.: Speaking of Nothing. In: Philosophical review 83, 1974.
- [33] VEYNE, P.: Comment on écrit l'histoire. Le Seuil 1971.
- [34] RICOEUR, P.: Temps et récit. 3 zv., Le Seuil 1983, 1984 a 1986.
- [35] GENETTE, G.: Fiction et diction. Le Seuil 1991.
- [36] CALVINO, I.: La machine littérature.
- [37] GOODMAN, N.: Ways of Worldmaking. The Hasverter Press 1979.